

Наталія Ковтун

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

На основі дослідження суспільно-політичної ситуації в Україні на початку ХХІ століття аналізується феномен історичної пам'яті. Особлива увага зосереджена на дослідженні співвідношення історичної пам'яті й національної ідентичності у контексті становлення української політичної еліти.

Ключові слова: історична пам'ять, історичний процес, історична свідомість, національна ідентичність, політична еліта.

Kowtun Natalia. Pamięć historyczna jako podstawa kształtowania się elity politycznej w kontekście transformacji politycznej Ukrainy na początku XXI wieku.

Na podstawie badań sytuacji społeczno-politycznej na Ukrainie na początku XXI wieku, Autorka analizuje fenomen pamięci historycznej. Szczególną uwagę zwraca na kwestię współzależności pamięci historycznej i tożsamości narodowej w kontekście kształtowania się ukraińskiej elity politycznej.

Słowa kluczowe: pamięć historyczna, proces historyczny, świadomość historyczna, tożsamość narodowa, elita polityczna.

Ковтун Наталия. Историческая память как основа становления политической элиты в контексте политической трансформации Украины начала ХХІ в.

На основании исследования социально-политической ситуации в Украине в начале ХХІ века анализируется феномен исторической памяти. Особое внимание сконцентрировано на исследовании соотношения исторической памяти и национальной идентичности в контексте формирования украинской политической элиты.

Ключевые слова: историческая память, исторический процесс, историческое сознание, национальная идентичность, политическая элита.

Kovtun Nataliya. Historical Memory as Basis of becoming of Political Elite is in the Context of Political Transformation of Ukraine of beginning of XXI centuries.

The phenomenon of historic memory is analyzed on the basis of research of the social and political situation in Ukraine in the beginning of the 21st century. The correlation between historic memory and national identity in the context of Ukrainian political elite statement is emphasized.

Keywords: historical memory, historical process, historical consciousness, national identity, political elite.

Історична пам'ять є важливою складовою не тільки становлення національної ідентичності, вона відіграє вирішальну роль у формуванні політичної еліти. Варто зауважити, що поняття «історична пам'ять» є одним з найменш розроблених у науковій літературі. Воно використовується зазвичай у публіцистиці. Лише останнім часом науковці звертають увагу на феномен історичної пам'яті. Щоправда, пріоритет тут належить історикам, які не зовсім коректно відносять історичну пам'ять виключно до сфери історичної свідомості, ототожнюючи або розчиняючи в ній історичну пам'ять.

У філософській та соціологічній літературі поняття «історична пам'ять», як відзначають В. П. Дудар і В. В. Дудар, вживають переважно у семантико-логічному значенні, як «інформацію», «надособову пам'ять», «соціальний досвід» тощо. Цим відзначаються окремі істотні характеристики історичної пам'яті, які, однак, не відбивають її сутності як цілісного, духовно-практичного феномену [1, с. 25-26]. Як особливий соціокультурний феномен осмислення індивідом, нацією, соціумом свого становища у часі й просторі, історична пам'ять, будучи зафіксованою у формах знань, культурних стереотипів, міфів, є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Це духовний досвід поколінь, спогади про буття роду, національні традиції, міфи і легенди, вплив творів мистецтва тощо.

Саме історична пам'ять робить з населення націю, оскільки нація це не тільки покоління, що живе нині, а сукупність усіх поколінь, споконвічний живий організм.

Історична пам'ять «фіксує» і зберігає реальні події як столітньої давнини, так і новітньої історії. Історична пам'ять, за словами російського дослідника В. Полянського, «фіксує епохальні події, що визначають загальний напрямок розвитку етносів, не утримуючи всіх історичних фактів» [2, с. 18]. Історична пам'ять, як правило, трансформується залежно від обставин розвитку народу. Таким чином маємо право говорити про безпосередній взаємозв'язок історичної пам'яті зі становленням національної політичної еліти.

Як невід'ємна складова ідентифікації історична пам'ять особистості, соціальної групи, нації є не лише сумою знань, а постає потужним джерелом ретрансляції історичного досвіду. Народи, нації, які живуть і прагнуть самоствердження – а саме до таких належить український народ – характеризуються, насамперед, пасіонарністю, яка, звичайно ж, укорінена у їх самотності, культурі й історії. У кожній державі, нації місток між минулим і майбутнім визначається саме наявністю історичної пам'яті й історико-культурної перспективи. Втрата історичної пам'яті продукує відчуття меншовартості, безперспективності, духовного дискомфорту як в окремій людині, так і в цілої нації.

Не випадково колоніальна влада з метою закріплення панівного становища над поневоленим народом прагне знищити його історичну пам'ять, котра живе у глибинній народній свідомості і постійно збуджує народ до визвольних змагань. З цього приводу російський вчений-історик Ю. Афанасьєв зазначає, що «...суспільство, позбавлене історичної пам'яті, – це суспільство, не спроможне вписатися у певну традицію, а відтак не здатне сприймати себе адекватно. Іншими словами – це ще не суспільство, а лише населення, позбавлене ідентичності» [3]. Визволення нації від колоніального гніту, будівництво демократичної держави неможливі без відродження історичної пам'яті, національної самосвідомості, традицій, самотності. Покоління «манкуртів», щиро переконане у тому, що «історія почалась лише з нас», а «до нас не було нічого», абсолютно позбавлене історичної пам'яті, й уже, за визначенням, нездатне до справжнього духовного розвитку і захисту національних ідеалів, свободи.

Історичний процес репрезентує багато прикладів того, як у процесі становлення нових держав-націй формувався суспільний запит на конструювання національного історичного нарративу, який поступово віддзеркалювався у суспільній свідомості. Міцно увійшовши до дискурсу європейської філософії історії з середини минулого століття, феномен «конструювання історії» розглядається як фундаментальна потреба суспільств і позитивний інструмент ідентифікації. На думку німецького історика та філософа Р. Козеллека, історія є не стільки конструюванням істориків, скільки інтелектуальним конструюванням суспільства, у процесі якого воно творить свою ідентичність спочатку для себе, а згодом і для майбутніх поколінь [4, с. 3]. Суб'єктом такого конструювання у будь-якому суспільстві постає політична еліта. Саме вона є носієм селективних процесів суспільної свідомості у напрямку становлення національної ідентичності.

До того часу, поки існує різне розуміння ключових етапів української історії, насамперед політичною елітою, будуть продовжуватися суспільні, культурні, історичні й мовні конфлікти. Без цілісної (підкреслимо: саме цілісної, попри всі регіональні та світоглядні відмінності!) національної історичної свідомості неможливою є й єдина українська держава-нація, й українська національна ідентичність. А цілісна історична свідомість – це усвідомлення єдності історичного шляху українського народу, не лише в минулому, а й у майбутньому.

Незважаючи на те, що протягом майже чотирьохсот років український народ не мав своєї державності, перебуваючи у складі інших потужних держав (Московське царство, Російська імперія, Річ Посполита, Австрійська імперія, Австро-Угорська імперія), він зумів зберегти свою історичну пам'ять. Щоправда, внаслідок етноциду, який неодноразово переходив у відвертий геноцид, природний зв'язок поколінь неодноразово обривався, а народ перебував на межі втрати національної ідентичності. Руйнувався досвід і спосіб ретрансляції пам'яті поколінь. З огляду на зазначене, політика української держави у цій сфері має полягати у

підтримці й зміцненні історичної пам'яті. Для України – це надскладне завдання, оскільки її офіційна історія й історична пам'ять спотворені попередньою комуністичною пропагандою. Відтворюючи дійсну історію народу, не слід догоджати будь-якій національній групі чи соціальній спільноті, а необхідно опиратися винятково на факти.

Виходячи з того, що національна ідентифікація відбувається через співвідношення «свій-чужий», складність пошуку українською нацією ідентичності може бути пояснена багаторазовою зміною в українській історії природи поняття «чужого». Це пов'язано насамперед з тим, що українці повинні були кожного разу визначатися у своїх зовнішніх та внутрішніх стосунках з різними імперіями; зберігати українську культуру і мову від прямих заборон; з властивими українцям щедрістю і гостинністю приймати тих, хто впродовж віків квапився заселити не надто заселені південноукраїнські території, сприяючи відтак реалізації в країні національних інтересів найближчих сусідів.

З огляду на це, чи не найскладнішим завданням у процесі становлення української національної політичної еліти є вироблення історичної пам'яті, котру ще Дж. Локк визначав як чи не єдиний критерій ідентичності, адже саме в її архівах будь-який народ зустрічається з представниками іншої історико-культурної цивілізаційної орієнтації. Саме в такому контексті, як зауважує українська дослідниця Н. Іванова-Георгієвська, одна частина нації визначає певні події минулого як заснування своєї автентичності, своєї історії і відповідно відзначає їх як свята, а інша розглядає їх як насильство над своїми пращурами, тобто успадковує їхню образу, обурення і бажання помститися, і навпаки [5, с. 219]. Тому українська політична еліта має враховувати, що у процесі формування ідентичності української нації досить важко опиратися лише на історичні й мовні референції, натомість доцільно шукати спільне у теперішньому повсякденному існуванні з метою формування єдиного життєвого простору українців.

Поряд з цим в українському науковому дискурсі утвердилася теза, що історична пам'ять українців викривлена століттями бездержавності й культурної асиміляції, і її сучасний стан можна охарактеризувати як кризовий. Як уже зазначалося, виявом цієї кризи є співіснування у колективній свідомості, як мінімум, двох проєкцій українського минулого: власне української та проімперської, котра у свою чергу містить малоросійський, східнослов'янський і радянський компоненти.

Виходячи з історичних обставин, однозначна й уніфікована ідентифікація народу України досить сумнівна на сучасному етапі розвитку. В Україні є значна кількість громадян, а відповідно і частина політичної еліти, котрі вважають себе українцями, а своєю Батьківщиною – Україну, з усіма її перемогами і поразками, славою і приниженням як у минулому, так і в сьогоденні. Ця частина народу несе в історичній пам'яті українську мрію і боротьбу за вільне й самостійне життя в своїй країні. Відчуття внутрішньої свободи у цієї частини українців сформувалось навіть за умов цілковитої соціальної чи національної неволі. Вони визнають загальноєвропейські демократичні цінності – значущість прав, гідності і свободи людини, свободи слова, наявність правової держави, рівність перед законом, звітність і відповідальність держави перед громадянським суспільством тощо.

Натомість інша частина українців, і закономірно частина політиків, здійснюють протилежний, на думку Н. Іванової-Георгієвської, вибір: обирають образ могутньої держави минулого, котра використовує людину як інструмент, як гвинтик. І ця частина усвідомлює свою ідентичність через орієнтацію на Росію як втілення мрії про братерство і рівність усіх отримувати від великої держави шматок ковбаси, розцінюючи найпростіші буденні зручності у вигляді туалетного паперу як незаслужену жертву, покладену на вівтар людини сильною, пильною і такою щедрою державою, за що людина має нести почуття відданості та вдячності разом із незнищеним відчуттям провини [5, с. 217]. Настільки неоднорідний склад населення, коли мешканці різних регіонів антагоністично сприймають своє минуле, в якому діють різні історичні персонажі, котрі міняються ролями героїв і ворогів у історичній свідомості, коли у своїх повсякденних прагненнях українці заходу, півночі, сходу та півдня прямують у різні сторони, потребує копіткої роботи з вироблення єдиної системи цінностей.

Красномовним у цьому аспекті був проект телеканалу «Інтер» «Великі українці». Дійти консенсусу щодо вибору Великого Українця, а тим паче знайти таку історичну постать, котра б усіх примирила й об'єднала, було (і залишається) вельми проблематичним. Ця проблематичність пов'язана насамперед з процесом самоідентифікації українців, який надто затягнувся. Загалом в українській суспільній свідомості не так багато образів загальнонаціональних героїв, натомість можна констатувати наявність так званих «регіональних» героїв – тих, що користуються повагою у певних регіонах України. Зрозуміло, що автоматично вони не можуть за наказами влади в один момент об'єднати всю країну. Відтак логічним є пропагування в Україні такої системи загальнонаціональних цінностей і її носіїв, які позитивно сприймаються в усіх регіонах країни. Очевидно, що такі державні діячі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський, є вже на сучасному етапі загальнонаціональними героями. У свою чергу, визнаними духовними лідерами українського суспільства можна назвати Григорія Сковороду, Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка.

Об'єктивно зумовлений інтерес до історії українського народу виявив значні суперечності в національній історичній свідомості й пам'яті. Значною мірою на рівні суспільної свідомості до цього часу продовжують функціонувати прорадянські стереотипи в оцінці минулого. Тому потрібен певний час для критичного осмислення історичних подій, подолання психологічних бар'єрів, догм і стереотипів у історичному мисленні. Поряд з цим для сучасного українського світоглядного дискурсу характерна тенденція до обмеження історичної думки лише критикою минулого. Значного поширення набули спроби звести історію суспільства до помилок і прорахунків, до суб'єктивних і волюнтаристських дій, свавілля ворогів і недругів.

Принципово нова ситуація у суспільстві потребує адекватних змін і у змісті гуманітарної політики держави. Необхідно якнайшвидше визначити концепцію історичної освіти, а вже на її основі розробити модель історичної пам'яті. З огляду на це має рацію М. Томенко, який зауважує, що через «відсутність єдиної стратегії державної гуманітарної політики та нинішнє загострення політичної нестабільності в Україні розгорнулася справжня, оголошена, з одного боку, політиками різних таборів, а з другого – посадовими особами, «війна» з національною історією, коли основні політичні гравці своїми діями намагаються «перелицювати» історію, нав'язати громадянам своє ставлення до неї та до визначних її діячів» [6, с. 3]. А відтак українська історія завдяки зусиллям сучасних політиків не стільки об'єднує, як роз'єднує націю. Тому, на наш погляд, вкрай необхідно запровадити серед політиків мораторій на «партизацію» історичного минулого та «рейтингування» історичних діячів для того, щоб суспільство без зовнішнього втручання змогло розібратися у справжній непростій, але правдивій історії українського народу.

У контексті цього роль носія історичної пам'яті має взяти на себе не лише національна інтелігенція, а й політична еліта. Щоправда, за роки тоталітаризму українська національна еліта, зокрема політична, була майже цілковито винищена. Цим і користується псевдоеліта, яка часто у своїх інтересах використовує історичні факти, перекручуючи їх на свій лад та граючи на патріотичних почуттях українців.

Позитивну роль у відтворенні історичної пам'яті мала б відігравати й позиція політичного керівництва країни, котре у різні часи і у різний спосіб має намагатися демонструвати повагу до історичного минулого українського народу. Дотепер у багатьох випадках ця політика була надто компромісною, такою, що консервувала у суспільній свідомості рудименти імперсько-радянського розуміння національної історії, дезорієнтувала суспільну свідомість у процесі нерозбірливої інтерпретації історичних подій і постатей. З цього приводу досить згадати лише факт відзначення на державному рівні ювілеїв деяких діячів радянської епохи. Амбівалентність історичної свідомості українців особливо «капіталізується» під час виборчих кампаній, у практиці боротьби за владу. Гра на розбіжностях у ставленні до найдраматичніших сторінок минулого, як-от події Голодомору, Другої світової війни, українського визвольного руху, призвела до загострення суспільних конфліктів, поглибила

лінії розколів і протистоянь у країні. Це свідчить про те, що необхідність здійснення єдиної стратегії щодо формування національної ідентичності українців ігнорується політичними силами, які саме і покликані генерувати цю ідентичність. Національне примирення – це не тільки проблема світоглядних засад нації, нашого способу мислення, а й іспит на нашу відповідність європейським цінностям.

У кризові періоди розвитку нації не бракує «месій», готових з легкістю розв'язати найскладніші проблеми буття, застосовуючи способи, котрі видаються сьогодні найлегшими. Слід уникати поверховості, невігластва, ігнорування науки як засобу пізнання глибинних історичних джерел нинішніх проблем. Влада і політична еліта не мають жодного права ініціювати історичні конфлікти. Натомість варто акцентувати увагу на беззаперечно успішних для нашої країни історичних фактах. Наприклад, на створенні на території нашої країни однієї із найпотужніших держав – Київської Русі, існуванні унікального войовничого феномену козацтва, втриманні форпосту християнства з боку впливу інших релігій та доктрин на території Європи. Прикро констатувати, але ми і надалі продовжуємо спрямовувати свій народ на святкування історичних поразок, а не перемог, продукуючи таким чином його меншовартість.

Для гармонійного співіснування різних етносів необхідне розуміння того, що кожен народ має не лише своїх героїв, а й визначає їх сам, незалежно від настроїв сусідів. Поряд з цим слід враховувати, що зігравши цілком позитивну або переважно позитивну роль у вітчизняній історії, діяч у сфері політики, збройних сил, ідеології, економіки, релігії може поставати у прямо протилежній ролі в історії інших країн. Особливо це стосується подій, пов'язаних з національно-визвольним рухом. Останній феномен належить до фундаментальних, базових конструкцій російської історії в її ставленні до України й українців. За цих умов необхідно усвідомити, що громадяни України і Росії мають різну історичну пам'ять, різні підходи до оцінки подій та явищ вітчизняної історії.

Значна частина й інших сторінок вітчизняної історії ще чекають науково-критичного осмислення. Існує немало ідеологічно заангажованих оцінок подій і людей (персоналій), українських упереджених висновків та коментарів. Політика актуалізації історичної пам'яті має сприяти консолідації суспільства, а не його розколу. Тому селекція дат, пам'ятників, «пам'ятних» персоналій має бути обґрунтованою і виваженою. Україні, на щастя, не потрібно створювати «з нуля» пантеон героїв – вони у нас є. Проблема тільки у тому, щоб пояснити суспільству, чому і за що ми шануємо цих героїв. Саме у такий спосіб історична пам'ять здатна перемогти історичну амнезію. Наприклад, у Франції ніхто не запитує, скільки переможних битв було у Жанни д'Арк. Нікого особливо це не хвилює. Вона є символом боротьби проти англійських поневолювачів. Ми ж і донині не можемо прояснити роль того самого Івана Мазепи, життєвий шлях якого був наповнений різнобічною діяльністю на благо України, увінчаний боротьбою, перемогами і поразками.

На початку ХХІ ст. гострою в Україні є і проблема соціального оптимізму. Специфіка української історичної пам'яті, та й взагалі українського соціуму, полягає в тому, що в ньому домінує соціальний песимізм. Він простежується в діапазоні, починаючи від історії військових поразок далекого минулого до негараздів в економіці, політиці сучасності. Тотальне вшанування трагічних сторінок нашої історії стає мало не комплексом сучасної української еліти. Ми повинні приймати не тільки поразки, які відбулися під Берестечком чи Крутами, а й святкувати перемоги і не соромитися них. Маємо святкувати на державному рівні українські перемоги в боротьбі проти спільних ворогів, наприклад, з поляками проти Туреччини, чи з тими ж поляками і литовцями проти Тевтонського ордену. Особливу увагу варто приділяти військовій історії України. Чи часто ми чуємо про переможні бої під Оршею князя Острозького, під Конотопом гетьмана Виговського, під Хотиним гетьмана Сагайдачного? Чи знайдемо ми у працях вітчизняних істориків згадку про інтелектуальну спадщину Острозьких просвітників? Про культурний розвиток доби Києво-Могилянської академії та духовне подвижництво української інтелігенції ХІХ – поч. ХХ ст.?

Тому, не відкидаючи жодних засобів досягнення справжньої єдності нації, слід серйозно поставитися до продуктивних можливостей ідеології, якої якраз і бракує сучасній Україні. Незважаючи на всю проблематичність звернення до української історії з метою пошуку ідентичності, все ж таки варто сягати найглибшого рівня історичної пам'яті. Згодом слід сприяти конструюванню ідентичності через нарративну функцію, а також через візуальні й музично-звукові форми. Доводиться визнати, що задля здобуття справжньої ідентичності й консолідації нація має пройти через чергову ідеологічно-міфологічну обробку, адже в інший спосіб масова свідомість не здатна до трансформацій. Більше того, у процесі формування уявного соціального простору кожної національної групи важливу роль відіграє міфологізація національних героїв, сакралізація історичних подій.

У цілому реалізація вищезазначених стратегем, носієм яких має бути українська політична еліта, сприятиме становленню національної історичної пам'яті, національному самоусвідомленню українців, формуванню національної ідентичності. Йдучи в майбутнє, слід чітко зрозуміти своє місце і роль на історичній сцені, мати цілісну картину минулого свого народу в контексті світового історичного процесу. Мова йде про усвідомлення і реалізацію українством своєї європейської ідентичності, розуміння того, що Україна була, є й буде належною до європейської культурної спільноти, європейського типу цивілізації. Отже, спільна історична пам'ять може стати надбанням більшості українських громадян і, відповідно, відіграти роль чинника національної інтеграції, у тому випадку, коли вона буде ґрунтуватися на найпривабливішій моделі історичної парадигми – національній. Вона має розглядатися як частина національної консолідуючої ідеї і, своєю чергою, цілеспрямованої державної політики.

1. Дудар В.П., Дудар В.В. Феномен історичної пам'яті у формуванні національної свідомості / В. П. Дудар, В. В. Дудар // Національна ідея в духовній культурі України ХІХ-ХХ ст.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1993. – С. 26 – 28.

2. Полянський В. Историческая память в этническом самосознании народов / В. С. Полянский // Социс. – 1999. – № 3. – С. 11 – 20.

3. Афанасьев Ю. Трагедия победившего большинства. Размышления об отечественной истории и ее интерпретациях / Ю. Афанасьев – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yuri-afanasiev.ru/tragedy.html>.

4. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К.: «Дух і літера», 2005. – 380 с.

5. Іванова-Георгієвська Н. Українське прямування до універсальних європейських цінностей: криза ідентичності / Н. Іванова-Георгієвська // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розвитку. – К.: Інститут ліберального суспільства, 2007. – С. 214 – 229.

6. Томенко М. «Любити Україну варто за покликом серця, а не за рішенням органів влади» / М. Томенко // Голос України. – 2007. – 12 червня.